

संस्कृतनाटके प्राकृतभाषाप्रयोगे लक्षणग्रन्थानां मतम् - एकं पाठ्यगतं सामाजिक- नाट्यशास्त्रीयं च अध्ययनम् ।

¹ज्योतिष्मयी.वि, ²डॉ श्रीपाद्.हेच्.घलिंगि

¹अमृतविश्वविद्यापीठम्, कोच्चीपरिसरः, केरलम्

²अमृतविश्वविद्यापीठम्, कोयम्बतूर, तमिलनाडु

संक्षेपः

संस्कृतनाटकेषु संस्कृत-प्राकृतभाषयोः सहप्रयोगः तस्य कश्चन विशिष्टः संरचनात्मको गुणो वर्तते ।

अस्मिन् शोधलेखे प्रमुखलक्षणग्रन्थानां दृष्ट्या नाट्यभाषायाः नियमाः कथं निरूपिताः, विपरिवर्तिताः,

विकसिताश्चेति विविच्यते । भरतमुनेः नाट्यशास्त्रम् (अभिनवगुप्तकृत-अभिनवभारतीसहितम्), दण्डिनः

काव्यादर्शः, धनञ्जयस्य दशरूपकम्, भोजस्य सरस्वतीकण्ठाभरणम्, सागरनन्दिनः

नाटकलक्षणरत्नकोशः, विश्वनाथकविराजस्य साहित्यदर्पणम्, सिंहभूपालस्य रसार्णवसुधाकरः,

रूपगोस्वामिनः नाटकचन्द्रिका चेति ग्रन्थाः अत्र आधारीकृताः ।

समीक्षया ज्ञायते यत् प्राकृतभाषा न केवलं संस्कृतादपभ्रष्टा हीना वा, अपितु पात्र-लिङ्ग-देश-कार्य-

औचित्यादीन् अनुसृत्य तस्याः विशिष्टं नाटकीयमुपादेयत्वं स्वीकृतमस्ति । भरतमुनेः

व्यापकीकरणादारभ्य धनञ्जय-विश्वनाथादीनां संक्षिप्तनियमान् प्राप्य उत्तरवर्तिभिः आचार्यैः भाषा-

विभाषा-देशभाषादिभेदैः इयं परम्परा संवर्धिता । अतः संस्कृतनाटकं नाम सुसङ्घटिता एका

बहुभाषामयी प्रदर्शिनी पद्धतिरिति लक्षणग्रन्थानां रहस्यम् ।

प्रस्तावना

विशिष्टसंस्कृतनाटकानि भाषिकदृष्ट्या एकरूपाणि न भवन्ति । तत्र संस्कृतम्, साहित्यिकाः प्राकृतभाषाः, देशभाषाः, अपभ्रंशाः इत्यादीनि रूपाणि संवलितानि दृश्यन्ते । एषः बहुभाषासंयोगो न यादृच्छिकः, नापि लोकव्यवहारस्य अन्धप्रतिकृतिः, अपितु लक्षणकारैः सुसङ्गत्या प्रतिपादितः । पात्रस्य सामाजिकस्थितिं, प्रान्तीयतां, रसोद्रेकं, नाट्यौचित्यं च विभाव्यैव आचार्यैः भाषाविन्यासः कृतः ।

भरतमुनिमादौ कृत्वा रूपगोस्वामिनं यावत् लक्षणग्रन्थेषु प्राकृतप्रयोगस्य या अविच्छिन्ना परम्परा दृश्यते, सा अत्र तुलनात्मकदृष्ट्या परीक्ष्यते । सामान्यभाषावर्गीकरणम्, सामान्यनाट्यनियमाः, विशेषपात्राणां भाषिकविशेषाश्चेति त्रिधा विभज्य अत्र विमर्शः क्रियते । लक्षणग्रन्थानां मतं न किमपि जडं शास्त्रम्, अपितु तदेका सरसा विकासशीला परम्परा, यत्र रसौचित्यानुरोधेन भाषापरिवर्तस्यापि अनुमतिः प्रदत्ता वर्तते ।

नाट्यशास्त्रे भरतमुनेः मूलसिद्धान्तः

नाट्यशास्त्रस्य सप्तदशोऽध्याये भरतमुनिना नाट्यभाषायाः आद्यं व्यवस्थितं रूपं निरूपितम् ।

संस्कृतानुशासनानन्तरं सः प्राकृतस्य लक्षणमाह, यत्र समान-विकृत-देशीयरूपाणां वर्णनं वर्तते । भरतेन प्राकृतभाषा न एकात्मिका गृहीता, अपितु तस्याः आन्तरिकभेदाः रङ्गमञ्चोचिताश्च प्रपञ्चिताः ।

जातिभाषाश्रयं पाठ्यं द्विविधं समुदाहृतम् । प्राकृतं संस्कृतं चैव चातुर्वर्ण्यसमाश्रयम् ॥ (नाट्यशास्त्रम् १७.२) ⁱ

अत्र 'जातिभाषा' शब्देन न केवलं जन्मना जातिः, अपितु सामाजिक-सांस्कृतिक-भाषिकव्यवहाराः गृह्यन्ते । भरतस्य अयं सिद्धान्तः वागभिनयान्तर्गतत्वात् प्रदर्शिनीकलायाः अङ्गम्, न तु केवलं

साहित्यिकं भूषणम् । इयं व्यवस्था पात्राणां सहजपरिचयाय, रङ्गमञ्चे संवादबोधाय, परिस्थितिभेदेन रसपरिपोषाय च उपकरोति ।

अभिनवभारत्याम् अभिनवगुप्तस्य व्याख्या

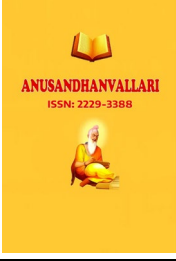
अभिनवगुप्तेन भरतमुनेः नियमाः केवलं सामाजिकाचाररूपेण न व्याख्याताः, अपितु रसप्रतीतिदृष्ट्या नाट्यसौन्दर्यदृष्ट्या च विवृताः । नटेन सामाजिकाय (प्रेक्षकाय) पात्रस्य अवस्था, देशः, परिचयश्च येन सुबोधो भवेत्, तेनैव रूपेण भाषा प्रयोक्तव्या । अतः संवादः पात्रानुरूपः, अभिनेयः, रसोद्बोधकश्च स्यात् । यदि काचित्कः भाषापरिवर्तः रसपुष्टिं करोति, तर्हि स शास्त्रविरुद्धो न प्रतीयते, इत्येव अभिनवगुप्तस्य रहस्यम्ⁱⁱⁱ ।

दण्डीः मिश्रकाव्यरूपेण नाटकम्

काव्यादर्शे दण्डिना पात्राणां विस्तृतसूचीं विना सामान्यसाहित्यिकदृष्ट्या नाटकस्य मिश्रकत्वं प्रतिपादितम्—

संस्कृतं सर्गबन्धादि प्राकृतं स्कन्धकादि यत् । ओसरादिरपभ्रंशो नाटकादि तु मिश्रकम् ॥ (काव्यादर्शः १.३७) ⁱⁱⁱ

'मिश्रकम्' इति पदं नाटकीयबहुभाषावादस्य घोषकम् । नाटके केवलं प्राकृतस्य निवेशो न भवति, अपितु नाटकं नाम मिश्रकैव विधा । दण्डिना महाराष्ट्रीप्राकृतस्य श्रेष्ठत्वं गदितम्, तथा च शौरसेनी-गौडी-लाटीप्रभृतीनां निर्देशः कृतः, यत् प्राकृतस्य साहित्यिकगौरवं नाट्यगतं वैशिष्ट्यं च सूचयति ।

धनञ्जयः: संक्षिप्य नियमाः, सामाजिकविभाजनम्, अपवादाश्च

दशरूपकस्य द्वितीये प्रकाशे धनञ्जयेन नाट्यशास्त्रस्य महती परम्परा लघुरूपेण नियमबद्धा कृता ।

लोकव्यवहारं देशरीतिं च विभाव्य तेन मुख्यो नियमः कथितः—

पाठ्यं तु संस्कृतं नृणामनीचानां कृतात्मनाम् । लिङ्गिनीनां महादेव्या मन्त्रिजावेश्ययोः क्वचित् ॥
(दशरूपकम् २.६४) ^{iv}

उत्तमस्तरीयाणां सुशिक्षितानां च पुरुषाणां भाषा संस्कृतं भवति । लिङ्गिनी (परिव्राजिका), महादेवी (राज्ञी), मन्त्रिपुत्री, वेश्या च परिस्थितिमनुसृत्य कदाचित् संस्कृतं वक्तुं शक्नुवन्ति । सामान्याः स्त्रियः शौरसेनीं वदन्ति; नीचपात्राणां कृते मागधी-पैशाच्यादयो भाषाः सन्ति । परं धनञ्जयेन स्पष्टमुक्तं यत् विशेषकार्यावशात् ('कार्यतः') उत्तमपात्रैरपि भाषाविपर्ययः (प्राकृतभाषणं) कर्तुं शक्यते । एतेन भाषिकानुकूल्यं सिध्यति।

भोजराजः: वाग्वैविध्यं साहित्यिकरुचिश्च

सरस्वतीकण्ठाभरणे भोजराजेन भाषिकवैविध्यं स्वीकुर्वता भणितम्—

संस्कृतेनैव केऽप्याहुः प्राकृतेनैव केचन । साधारण्यादिभिः केचित् केचन म्लेच्छभाषया ^v ॥

नाटके केवलं द्वन्द्वद्वयं (संस्कृत-प्राकृतमात्रम्) न भवति, अपितु सामाजिकसत्यस्य अभिव्यक्तये देशभाषाणाम्, म्लेच्छभाषायाः (वैदेशिकसंवादस्य) च अवकाशो वर्तते । पात्रस्य स्वभावं रुचिं च अनुसृत्य भाषा प्रयुज्यते ।

सागरनन्दी: नाटकस्य भाषिकमिश्रणम् ।

नाटकलक्षणरत्नकोशे सागरनन्दिना स्पष्टमुक्तं यत् नाटके उत्तमाधममध्यमपात्राणां संसर्गात् भाषाणां मिश्रणं सर्वथा विधेयम् ।^{vi} यदि सर्वमपि नाटकं एकयैव भाषया निबद्धं स्यात्, तर्हि राजा-भृत्य-परिव्राजक-दूतानां भेदः तिरोहितः स्यात् । अतः भाषिकमिश्रणं नाट्यस्य दूषणं न, अपितु तस्य भूषणं सामाजिकचित्रणं च अस्ति ।

विश्वनाथकविराजः: भाषाविभागस्य व्यवस्थितिरूपम्

साहित्यदर्पणस्य षष्ठे परिच्छेदे विश्वनाथेन भाषाविभागस्य स्पष्टं संक्षिप्तं च रूपं दत्तम्—

पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम् । शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनां च योषिताम् ॥
(साहित्यदर्पणः ६.१५८) ^{vii}

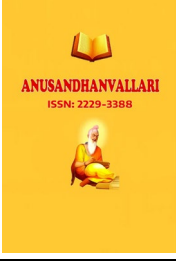
तेन गीतानां कृते महाराष्ट्री, राजभृत्यादीनां कृते मागधी, अन्यासां जातीनां कृते अन्याः भाषाः निर्दिष्टाः । विश्वनाथस्य मतेन ज्ञायते यत् कुलीना नायिकापि शौरसेनीं वदति, अतः प्राकृतं न केवलं दरिद्रस्य हीनस्य वा भाषा, अपितु सा नाट्यरूढिः अस्ति ।

सिंहभूपालः: भाषा-विभाषाविभागः

रसार्णवसुधाकरे सिंहभूपालः प्राह—

प्रकृतेः संस्कृतायास्तु विकृतिः प्राकृती मता ^{viii} ।

यद्यपि इयं व्याकरणगता व्युत्पत्तिः, तथापि नाटके अस्याः रूपं कार्यात्मकं भवति । तेन भाषा-विभाषादिभेदाः निरूपिताः, येन नाटकस्य शास्त्रीयसंवादो जीवन्तो भवति ।

रूपगोस्वामी: नाटकचन्द्रिकायां नवीनं वर्गीकरणम्

उत्तरवर्तिनि युगे रूपगोस्वामिना नाटकचन्द्रिकायां प्राचीनपद्धतिमेव संरक्षता पात्रभाषणं मुख्यत्वेन गृहीतम्—

नाटके तत्र पात्राणां भाषारूपं निरूप्यते । तत्र भाषा द्विधा भाषा विभाषा चेति भेदतः ix ॥

रूपगोस्वामिना इयं रीतिः वैष्णवकाव्यप्रपञ्चाय नाट्यरूपाय च पुनर्गठिता, येन अस्याः परम्परायाः सुदीर्घत्वं सिद्धं भवति ।

लक्षणपरम्परायाः तुलनात्मकमध्ययनम्

समग्रस्याः परम्परायाः चत्वारः स्तराः भवन्ति— १. भरतमुनिः वागभिनयाधारेण मूलप्रतिष्ठाता । २. दण्डी, सागरनन्दी चः नाटकस्य मिश्रकत्वसंस्थापकौ । ३. धनञ्जयः, विश्वनाथश्चः स्पष्टपात्रभाषावितरकौ । ४. भोज-सिंहभूपाल-रूपाः भाषा-विभाषादिभेदैः परम्परासंवर्धकाः ।

अस्यां परम्परायां पञ्च सिद्धान्ताः प्रमुखाः—

औचित्यम् - देशकालपात्रानुकूल्यम् ।

सामाजिकप्रत्यभिज्ञानम् - भाषया पात्रस्य स्तरज्ञानम् ।

लिङ्गसंबन्धी रुढिः - स्त्रीणां प्रायेण प्राकृतभाषणम् ।

प्रान्तीयता- देशभाषया भौगोलिकचित्रणम् ।

मिश्रणम्- बहुभाषिकतया समाजस्य यथार्थरूपणम् ।

अतः 'संस्कृतमुच्चवर्गस्य, प्राकृतं च नीचवर्गस्य' इति वादः एकाङ्गी । कुलीना राजमहिषी वेश्या च

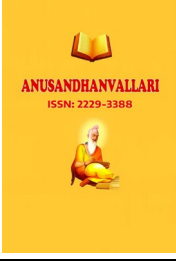
प्राकृतं वदन्ति, समयविशेषे संस्कृतमपि वक्तुं पारयन्ति । इयं व्यवस्था 'संरचिता बहुभाषिकता' कथ्यते । संस्कृतेन गाम्भीर्यं, राजकीयसमादेशः, पाण्डित्यं च व्यज्यते; प्राकृतेन च भावुकता, नारीसुलभमाधुर्यम्, हास्यरसः, लोकजीवनस्य सामीप्यं च प्रकटीक्रियते ।

मुख्याः निष्कर्ष-बिन्दवः

१. लक्षणग्रन्थेषु बहुभाषावादः संस्कृतनाटकस्य अनिवार्यं लक्षणं स्वीकृतः । २. भरतमुनेः परम्परामेव उत्तरवर्तिनः आचार्याः संक्षिप्य विवेचितवन्तः, न तु तां त्यक्तवन्तः । ३. प्राकृतभाषा न हीना, अपितु कलात्मिका प्रदर्शिनी च भाषा मन्यते । ४. भाषाविन्यासः लिङ्ग-जाति-देश-कार्य-अवस्थादीनां सम्मिश्रणेन भवति । ५. नियमाः जडाः न सन्ति; 'प्रायः', 'क्वचित्', 'कार्यतः' इति शब्दैः आवश्यकतानुसारं भाषापरिवर्तस्य अनुमतिः अस्ति । ६. उच्चस्तरीयाणां स्त्रीणां प्राकृतभाषणेन ज्ञायते यत् प्राकृतं न हीनत्वस्य सूचकम् । ७. एतेन मिश्रणेन रङ्गमञ्चे स्वाभाविकता, रसोद्रेकः, सामाजिकबोधश्च वर्धते । ८. इयं व्यवस्था भारतीयसाहित्यस्य लोकधर्मित्वं बहुभाषिकत्वं च प्रमाणयति ।

उपसंहारः

लक्षणग्रन्थानां मतेन संस्कृतनाटकेषु भाषिकप्रबन्धनस्य सुदृढा परम्परा प्रदर्शिता । नाट्यशास्त्रादारभ्य नाटकचन्द्रिकां यावत् आचार्याः लोकस्य विविधतां नाटके समाविष्टवन्तः । प्राकृतभाषा नाटकं जनसमीपं नयति, भावगम्यं करोति, रङ्गमञ्चोचितं च विदधाति । अतः आचार्याणां भाषाधर्माः केवलं व्याकरणनियमाः न भूत्वा समाजशास्त्रीयनाट्यप्रज्ञायाः निदर्शनानि सन्ति, यत्र समाजस्य व्यवस्थापि दृश्यते, जीवन्तं वैविध्यमपि शोभते ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- ⁱ नाट्यशास्त्रम् - भरतमुनिप्रणीतम् (अभिनवभारतीसहितम्), १७ अध्यायः, सम्पादकः- एम्. रामकृष्ण कवि, ओरियन्टल इन्स्टीट्यूट, बरोडा, १९३४।
- ⁱⁱ अभिनवभारती- अभिनवगुप्तकृतव्याख्या, नाट्यशास्त्रे १७ अध्याये।
- ⁱⁱⁱ काव्यादर्शः - दण्डिकृतः, प्रथमः परिच्छेदः (श्लोकः १.३४-१.३८), सम्पादकः- एस्. के. बेळवलकर, पुणे, १९२४।
- ^{iv} दशरूपकम् - धनञ्जयप्रणीतम् (धनिकृत-अवलोकसहितम्), द्वितीयः प्रकाशः (श्लोकः २.६३-२.६६), अनूदिता- जी. सी. ओ. हास, न्यूयार्क, १९१२।
- ^v सरस्वतीकण्ठाभरणम्- भोजदेवकृतम्, काव्यलक्षणग्रन्थः, पाण्डुरङ्ग जावजी, बम्बई, १९३४।
- ^{vi} नाटकलक्षणरत्नकोशः - सागरनन्दिकृतः, चौखम्बा संस्कृत सीरीज़, वाराणसी, १९७२।
- ^{vii} साहित्यदर्पणः - विश्वनाथकविराजप्रणीतः, षष्ठः परिच्छेदः (भाषाविभागः), सम्पादकः- पी. वी. काणे, बम्बई, १९२३।
- ^{viii} रसार्णवसुधाकरः - सिंहभूपालकृतः, सम्पादकः- टी. वेङ्कटाचार्य, अड्यार लाइब्रेरी, मद्रास, १९७९।
- ^{ix} नाटकचन्द्रिका - रूपगोस्वामिविरचिता, हिन्दीव्याख्यासहिता, सम्पादकः- बाबूलाल मिश्र, चौखम्बा संस्कृत सीरीज़, वाराणसी।